

УДК 338.1:316.334.23

Боднарчук Т.Л., канд. екон. наук, ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”

ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Досліджено особливості впливу підприємництва на соціальні процеси в Україні на етапі ринково-індустріальних перетворень. Визначено роль підприємницької діяльності у зміні соціальної структури та розвитку процесів урбанізації. Акцентовано увагу на характерних рисах становлення інституту меценатства та соціальної відповідальності як форм посилення взаємодії бізнес-сектору й соціальної сфери.

Ключові слова: економічна історія України, підприємництво, бізнес-сектор, соціальна структура населення, урбанізація, суспільне споживання, благодійництво, меценатство, соціальна відповідальність.

Сучасний розвиток українського суспільства відбувається в умовах поглиблення економічної кризи, спаду темпів суспільного виробництва та значних соціально-демографічних потрясінь. Як показує світова практика, механізм подолання означених негативних тенденцій ґрунтується на побудові моделі соціально-орієнтованої економіки, яка на сьогодні розглядається не тільки як система задоволення суспільних потреб, але й як запорука господарського розвитку й стабілізації соціальної сфери країни. Досвід розвинутих держав свідчить, що ефективність впровадження такої економічної системи прямо залежить від рівня соціалізації бізнесу як рушійної сили суспільного прогресу та основи економічної модернізації. Соціально-економічні ефекти від підприємницької діяльності, описані А. Смітом, Ж.-Б. Сеєм, А. Маршаллом, В. Зомбартом, Й. Шумпетером, полягають у насиченні внутрішнього ринку доступною споживчою продукцією, підвищенні рівня зайнятості населення, стимулюванні інноваційного розвитку виробництва та швидких урбаністичних процесів, піднесенні добробуту країни тощо.

Проте в Україні, як і в інших державах пострадянського простору, ще не до кінця переосмислено соціальну роль бізнесу, зокрема, продовжує домінувати традиційне сприйняття підприємництва як механізму задоволення приватногосподарських інтересів. З огляду на це, виникає потреба науково-практичного обґрунтування зміни стереотипів суспільної свідомості та вироблення соціально-орієнтованих моделей поведінки вітчизняного бізнесу. Отже, актуальною є необхідність історико-економічного дослідження впливу підприємництва на соціальний розвиток.

Незважаючи на значну увагу науковців до проблем генези вітчизняного підприємництва, ретроспектива його соціальної ролі в сучасній економічній літературі обмежується дослідженням лише її окремих аспектів. Зокрема, історичні особливості становлення та розвитку інституту соціальної відповідальності ґрунтовно розкрито в наукових працях Н. Супрун [1] та О. Кудласевич [2]. У межах висвітлення проблеми еволюції

підприємницького середовища обґрунтування соціальних ефектів благодійництва й меценатства здійснено у працях О. Кудласевич [3] та Н. Романюк [4]. Історичний розвиток концепцій соціального партнерства знайшов відображення у статтях О. Петроє [5]. Проте невивченими залишаються питання впливу ділового сектору на розвиток соціальної структури, підвищення рівня життя населення, активізацію процесів урбанізації й стимулювання суспільного споживання.

Отже, **мета статті** – на основі історико-економічного узагальнення вітчизняної господарської практики XIX – початку XX ст. дослідити роль інституту підприємництва у стимулюванні соціальних зрушень.

На початку XIX ст. у Російській імперії, до складу якої на той час входили українські землі, почав формуватися потужний підприємницький сектор, представлений здебільшого поміщицькими мануфактурами, поодиноким великомасштабним фабрично-заводським виробництвом, діяльністю “торгуючих селян” і гільдійського купецтва. Беручи курс на проведення активної індустріальної політики, з 20-х рр. XIX ст. уряд Російської імперії сприяв великомасштабному підприємництву, яке зумовило формування ринку вільнонайманої праці та зміну соціальної структури суспільства у напрямі виокремлення групи промислових робітників [6, с. 96]. Уже в перші роки XIX ст. в Російській імперії чисельність вільнонайманих працівників від загальної становила 42% (табл. 1).

Таблиця 1

Чисельність вільнонайманих працівників на фабриках Російської імперії за даними 1804 р. та 1825 р.

Галузі господарства	Кількість фабрик, од.		Чисельність усіх робітників, осіб		Чисельність вільнонайманих, осіб	
	1804	1825	1804	1825	1804	1825
Суконна та вовняна	155	324	28 689	63 603	2788	11 705
Полотняна	285	196	23 711	26 832	14 327	18 720
Шовкова	328	184	8953	10 204	6625	8481
Паперова	64	87	6957	8272	1533	2019
Сталева та залізна	26	170	4121	22 440	1144	4970
Шкіряна	850	1784	6304	8001	6115	7460
Канатна	58	98	1520	2503	1295	2303
Всього	1766	2843	80 255	141 855	33 827	55 658

Джерело: складено автором за даними [7, с. 147; 8, с. 262].

До 1825 р. чисельність вільнонайманих працівників зросла на 64,5%, хоча питома вага знизилася до 39%. Як показано у таблиці 1, швидке зростання кількості фабрично-заводських підприємств сприяло збільшенню не тільки чисельності вільнонайманих працівників, але й показника в цілому. Майже за 20 років за основними галузями економіки Російської імперії приріст загальної чисельності робітників становив 76,7%. При цьому найбільше зростання абсолютного показника помітне у тих галузях, де істотно збільшилася й кількість самих підприємств (у сфері суконного, вовняного, шкіряного виробництва, виплавки та обробки металів).

З огляду на динаміку зростання кількості підприємств і чисельності робітників у наступні роки на прикладі українських губерній, характерним було збереження даної тенденції (табл. 2).

Таблиця 2

**Динаміка зростання чисельності робітників в українських губерніях
за даними 1840 р. та 1909 р.**

Губернії	1840		1909	
	Кількість фабрик	Чисельність робітників, осіб	Кількість фабрик	Чисельність робітників, осіб
Волинська	51	167	125	2360
Катеринославська	85	888	727	23 038
Київська	55	250	220	10 865
Подільська	63	284	507	3882
Полтавська	56	295	813	10 497
Таврійська	241	947	473	5532
Харківська	41	172	289	12 248
Херсонська	59	355	2149	28 352
Чернігівська	105	337	339	3608
Всього	756	3695	5642	100 382

Джерело: складено автором за даними [9; 10].

У цілому за 70 років кількість підприємств фабричного типу в українських губерніях зросла у 7,5 раза, а чисельність робітників – у 27 разів. При цьому найбільше зростання фабрично-заводських підприємств помітне у містах Херсонської (у 36 разів), Полтавської (у 14,5 раза), Катеринославської (у 8,5 раза), Подільської (у 8 разів) губерній. Аналогічно максимальний приріст чисельності мануфактурних робітників спостерігався у містах Херсонської (у 80 разів), Харківської (у 70 разів), Київської (майже у 45 разів), Полтавської (у 35 разів) губерній. Інтенсифікація підприємницької діяльності позитивно відобразилася на динаміці приросту населення й за іншими соціальними групами (табл. 3). Так, за 1840–1897 рр. у найбільших містах українських губерній чисельність купців зросла більше ніж у 2 рази, міщан, до складу яких входили ремісники, дрібні власники та городяни, – у 4 рази, дворян і чиновників – у 5 разів. Щодо чисельності купців і міщан, то найбільший їх приріст спостерігався у Херсонській, Київській, Харківській і Таврійській губерніях.

Проведений аналіз свідчить, що підприємницька діяльність у цілому зумовила швидке зростання міського населення. Так, з 1846 р. по 1910 р. загальна чисельність міського населення в Україні збільшилась у 4,4 раза (з 1120 тис. осіб до 4045 тис. осіб). При цьому максимальний приріст відбувся у Київській, Подільській, Полтавській, Харківській та Херсонській губерніях. За 1867–1897 рр. чисельність населення найбільше зросла у Харкові – з 52 тис. осіб до 175 тис. осіб, Катеринославі – з 22 тис. осіб до 121 тис. осіб, Херсоні – із 40 тис. осіб до 69 тис. осіб, Житомирі – з 38 тис. осіб до 65 тис. осіб, Сімферополі – із 17 тис. осіб до 49 тис. осіб, Кам'янці-Подільському – із 17 тис. осіб до 34 тис. осіб [12, с. 22].

Таблиця 3

**Динаміка зростання чисельності населення у містах українських губерній
за основними соціальними групами за даними 1840 р. та 1897 р., осіб**

Губернії України	Чисельність купців		Чисельність міщан (ремісники, дрібні власники, містяни)		Чисельність дворян і чиновників	
	1840	1897	1840	1897	1840	1897
Волинська	4875	2690	82 530	154 300	3718	17 035
Катеринославська	4530	4886	17 831	121 881	2799	11 688
Київська	1975	8715	63 155	266 084	5322	37 465
Подільська	1146	1788	51 931	164 582	4856	11 360
Полтавська	2256	5836	38 009	147 342	3538	16 571
Таврійська	1619	5316	42 306	148 949	3477	16 473
Харківська	1450	5353	24 410	109 736	2806	23 378
Херсонська	1826	9971	49 440	494 110	4117	38 970
Чернігівська	2489	3643	54 509	116 693	4300	12 744
Всього	22 166	48 198	424 121	1 723 877	34 933	185 684

Джерело: складено автором за даними [10; 11].

Поряд з інтенсивними урбаністичними процесами важливим соціальним ефектом підприємництва став розвиток міської інфраструктури – зростала кількість кам'яних і дерев'яних будинків, розвивалася мережа торговельних закладів і трактирів, відкрився ряд закладів освіти й культури, будувались церкви (табл. 4).

Таблиця 4

Кількість закладів міської інфраструктури в українських губерніях у 1840 р.

Губернії	Церкви	Будинки (кам'яні та дерев'яні)	Навчальні заклади	Торговельні заклади	Трактири, шинки
Волинська	69	9797	14	1498	892
Катеринославська	27	7830	15	322	124
Київська	88	13153	28	1261	479
Подільська	63	9007	9	807	409
Полтавська	105	14001	47	910	410
Таврійська	35	12008	16	2320	241
Харківська	130	18097	33	982	375
Херсонська	34	11940	19	636	172
Чернігівська	135	13743	39	1146	417
Всього	686	109576	220	9882	3519

Джерело: складено автором за даними [10].

Серед позитивних соціально-економічних ефектів підприємництва є те, що саме даний інститут слугував механізмом впровадження техніко-технологічних та організаційних новацій. Насамперед, здійснено модернізацію в основних сферах матеріального виробництва щодо використання енергії пари: за 1875–1878 рр. на промислових підприємствах України діяло 1925 парових двигунів, що становило 22,1% від загальноросійського показника, у 1892 р. – 3399 [13, с. 35]. Збільшувалася потужність парових машин: за 1875–1892 рр. – у харчовій промисловості (в 1,6 раза), текстильній (у 3 рази), металообробній і машинобудів-

ній – (у 22 рази). Наприкінці XIX ст. поширилося використання електричного струму на підприємствах, що в цілому сприяло зростанню продуктивності праці у 2 рази [13, с. 36]. Поряд з впровадженням нововведень на великомасштабних підприємствах відбулася технічна модернізація міста та з'явилися нові господарські блага для населення (газифікація, електрифікація, будівництво каналізаційних стоків тощо).

Наслідком технічної модернізації стала концентрація виробництва, яка дала можливість наповнити ринок масовим дешевим продуктом. Нарощування виробництва сприяло поступовому зростанню споживання цукру, чаю, мануфактурних продуктів, керосину, самоварів тощо. Зростав експортний потенціал українського господарства. Так, виробництво цукру за 1911–1913 рр. більш ніж у 5 разів перевищувало рівень його споживання на внутрішньому ринку (табл. 5).

Таблиця 5

Показники виробництва та споживання цукру українськими губерніями за 1911–1913 рр., тис. пуд.

Губернії	Виробництво цукру	Споживання цукру
Волинська	4 885 114	1 994 815
Катеринославська	–	1 711 356
Таврійська	–	1 152 417
Харківська	11 427 230	1 007 307
Херсонська	1 271 657	7 266 184
Чернігівська	4 103 617	
Київська	25 309 518	
Подільська	18 835 135	
Полтавська	3 302 176	
Всього	69 134 447	13 132 079

Джерело: складено автором за даними [14].

Крім того, у 1900 р. на території України видобуто 607,6 млн. пуд. вугілля, а спожито на внутрішньому ринку – 422,7 млн. пуд., у 1905 р. – відповідно, 700,8 млн. пуд. і 442,7 млн. пуд., у 1910 р. – відповідно, 862 млн. пуд. і 624,5 млн. пуд. [15, с. 212–219]. Такою ж була тенденція й щодо сільськогосподарської продукції: за 1909–1913 рр. обсяг вирощених хлібних злаків, бобових, картоплі, кукурудзи або дорівнював, або істотно перевищував обсяги споживання продукту на внутрішньому ринку. Зокрема, впродовж зазначеного періоду всередині країни реалізовано весь урожай жита, майже 50% врожаю пшениці та ячменю. За 1909–1913 рр. на території України вирощено 27 400 тис. пуд. гречки, 5677,4 тис. пуд. бобових (квасолі, гороху, сочевиці), 325 417 тис. пуд. картоплі, а реалізовано – 22 430 тис. пуд. гречки, 3765,6 тис. пуд. бобових, 323 722,2 тис. пуд. картоплі [16, с. 36–51, 88–95, 124–131].

Наведені дані дозволяють припустити, що розвиток промислового та аграрного підприємництва сприяв повному задоволенню внутрішнього споживчого попиту. Проте докладніший аналіз тогочасних економічних процесів показує, що внутрішній споживчий попит залишався незадоволеним через низьку купівельну спроможність населення. Головними споживачами вітчизняної продукції були селяни й промислові

робітники, але у досліджуваний період становище обох соціальних груп було досить важким. Низький рівень добробуту, культури та писемності, рівень доходів за межею бідності – це не всі ознаки, якими можна було б охарактеризувати життя українських селян, які до кінця XIX ст. становили основну частку населення. Одна з головних причин важкого становища селянства – високий рівень оподаткування: в Україні рівень оподаткування становив 6,6%, тоді як в Прибалтійському районі – 5,59%, середньо-промислового російському – 5,4%, Санкт-Петербурзькій губернії – 4,78%, Московській – 4,32%, Володимирській – 3,98% тощо [13, с. 62]. При цьому державна підтримка регіону була доволі низькою: за чверть століття (з 1868 по 1891 р.) загальні державні прибутки від України щороку становили 120 млн руб., а видатки на її потреби – лише 72 млн руб., тобто щороку сюди не додавалося близько 39% коштів [13, с. 62]. Інша причина зубожіння селян – нищівне обкрадання поміщиками в ході пореформеної реалізації системи викупних операцій. Таким чином, якщо після скасування кріпацтва питома вага селян, які не мали ні коней, ні волів для обробітку землі, не перевищувала 1,5%, то через 30 років після реформи 1861 р. частка таких селян зросла до 18%, а тих, які не мали власної землі, – до 11% [17, с. 9].

Хоча промислові підприємства й забезпечували робочими місцями сільське населення, не зайняте обробіткою землі, а також давали роботу селянам у зимовий період, проте умови праці на тогочасних фабриках і заводах були доволі важкими. Як зазначає К. Скальковський: "...Постійно, як "Дамоклів меч", для робітників становило загрозу зниження заробітної плати – єдиного засобу для існування. І така залежність є ні чим іншим, як "визоміненою формою рабства" [18, с. 322]. Система визиску промислових робітників мало відрізнялася від кріпосництва: низька заробітна плата; тривалість робочого дня по 12–18 годин (навіть після прийняття у 1882 р. фабрично-заводського закону робочий день не був скорочений), денні та нічні зміни, на яких працювали діти (10-річні працювали взимку по 15–17 годин, влітку – 14–16 годин) і жінки; робота у святкові дні; зловживання штрафами з боку роботодавців (стягувалися капіталістом і надходили йому в кишеню, а не на благодійні рахунки, як того вимагало законодавство); урізання заробітної плати на 40%; побиття за псування матеріалу та власності капіталіста; обмеження права пересування. На середньостатистичному фабрично-заводському підприємстві заробітна плата виплачувалася двічі на рік – на Різдво та Великдень, зростала внутрішня заборгованість робітників торговельним закладам [19, с. 227]. Зрозуміло, що за таких умов знижувався добробут основної маси населення та посилювалася деморалізація суспільства – поширювалося пияцтво, бродяжництво, жебракування, почастішали самогубства.

Водночас одним з основних соціальних ефектів підприємництва стало поширення у XIX – на початку XX ст. меценатства та активної доброчинної діяльності представників промислово-торговельної буржуазії. Класичними формами благодійництва було будівництво храмів, здійснення внесків до монастирів і соборів, відкриття музеїв і галерей, підтримка науковців і представників інтелігенції. У перші десятиліття XIX ст. приватні пожертвування становили понад 9 млрд руб. Особливо поширилася благодійницька діяльність після реформи 1861 р.: за 60 років XIX ст. на території Російської імперії створено 204 благодійних організацій, а за останні 40 років – 8105 [19, с. 219].

Значна кількість приватних благодійних закладів була відкрита на території України (табл. 6). Так, за 1840–1900 рр. їхня кількість зросла практично у 4 рази.

Таблиця 6

Динаміка кількості благодійних організацій в українських губерніях за даними 1840 р. та 1901 р.

Губернії	1840	1901
Волинська	24	52
Катеринославська	12	71
Київська	19	89
Подільська	13	36
Полтавська	25	54
Таврійська	6	91
Харківська	25	73
Херсонська	7	156
Чернігівська	28	52
Всього	159	674

Джерело: складено автором за даними [10; 20, с. LXVIII].

Однією з форм меценатства у другій половині XIX ст. було сприяння розвитку комерційної освіти, яке реалізовувалося через спеціальні товариства. Вони як пропитували необхідність відкриття різних закладів освіти, так і безпосередньо створювали їх. Так, у 1906–1910 рр. за ініціативою суспільно-корпоративних організацій утворено Київські комерційні курси М.В. Довнар-Запольського, Одеські вищі комерційні курси А.В. Федорова та Г.Ф. Файга, Харківські вищі комерційні курси Чадова тощо. Ділові кола, промисловці та підприємці здійснювали внески на користь закладів комерційної освіти з метою забезпечення підготовки фахівців, фінансували закордонні відрядження здібних студентів для вивчення практики діяльності промислових, посередницьких, торговельних, страхових та інших ринкових установ [21, с. 264–268].

Водночас благодійна діяльність більшості підприємців Російської імперії мала різний характер. З одного боку, середньостатистичний власник великомасштабного підприємства нещадно експлуатував власних працівників, забираючи у них частину оплати їхньої праці (за рахунок низької заробітної плати, відсутності соціального забезпечення, економії на умовах праці), а з іншого, – віддавав значні суми на благодійні цілі, зокрема, будівництво та підтримку релігійних закладів, подання милостині, фінансування закладів психічно хворих, дітей-сиріт тощо. Доволі поширеною метою меценатства було прагнення отримати почесні звання, чини та місце при імператорському дворі.

На противагу благодійництву з так званним “подвійним моральним підтекстом” у XIX – на початку XX ст. виникає інститут соціальної відповідальності. Окремі підприємці реалізовували різного роду соціальні програми: при фабрично-заводських виробництвах вони створювали цілі селища з усім необхідним для проживання, навчання та відпочинку; міські квартали з розвинутою інфраструктурою (гуртожитками, аптеками, лікарнями, їдальнями, бібліотеками, школами), електричним освітленням, невеликими парковими зонами та зеленими насадженнями; спеціальні фонди соціаль-

ного капіталу – для фінансової підтримки працівників і виплати стипендій їхнім дітям [19, с. 224]. У 1900 р. загальна сума коштів, витрачених підприємцями українських губерній на фінансову підтримку фабрично-заводських працівників, становила 927,8 тис. руб., при цьому кількість таких працівників налічувала 119,5 тис. осіб, тобто витрати на одного робітника становили 7,76 тис. руб. (табл. 7).

Таблиця 7

Фінансові витрати заводів і фабрик на користь робітників у 1900 р., тис. руб.

Губернія	Обсяг благодійної допомоги	Лікарська допомога	Утримання житла робітників	Страхування робітників	Утримання учбових закладів
Волинська	7,91	22,96	13,69	3,41	3,96
Катеринославська	20,31	148,76	93,32	99,54	11,57
Київська	12,04	27,71	23,28	8,43	7,98
Подільська	1,22	2,24	1,57	0,63	1,98
Полтавська	1,86	6,2	1,83	10,26	0,0
Таврійська	2,2	7,9	3,29	4,3	0,31
Харківська	7,74	70,26	34,94	39,32	7,1
Херсонська	15,33	87,05	19,97	59,91	15,41
Чернігівська	1,73	11,09	3,37	3,22	0,7
Всього	70,34	384,17	195,26	229,02	49,01

Джерело: складено автором за даними [20, с. LXXIX – LXXX].

Як видно з таблиці, найбільша сума фінансових витрат надходила на лікарські потреби, страхування та утримання житла робітників. Серед постатей українських меценатів, суспільно свідомих підприємців, значущою була діяльність братів Яхненків, Бобринських, Терещенків, Харитоненків, Бродських, В. Симиренко та інших. Зокрема, уже в кінці 50-х рр. XIX ст. завдяки відомому цукровому монополісту – компанії “Брати Яхненки й Симиренко” між містами Городище та Мліїв (біля Городищенського цукрового заводу) виникло ціле промислове диво-містечко з кам’яними казармами, багатоквартирними будинками, паровою лазнею, церквою, безкоштовною лікарнею на 100 місць, аптекою з помірними цінами, училищем і школою, де навчалися діти працівників за рахунок власників, паровим млином, пекарнею, газовим обладнанням, водогоном, різноманітними магазинами, складами, пожежними та правоохоронними частинами, аматорським театром, спортзалом [22].

Досить вагомим є благодійництво братів Бродських, які у Києві збудували лікарню, хоральну синагогу, бактеріологічний інститут, відкрили ремісниче училище, сприяли розбудові Бессарабського критого ринку, надавали фінансову допомогу при спорудженні Політехнічного інституту [13, с. 123]. Серед інших заслуг українських соціально відповідальних підприємців слід зазначити суттєве покращення загальних умов праці: запровадження 8-годинного робочого дня, тризмінної праці, практики вихідних і святкових днів, обмеження праці жінок і дітей, встановлення на підприємствах електричних вентиляційних та очисних систем, запобігання виробничому травматизму тощо.

Висновки. Таким чином, розвиток підприємництва у XIX – на початку XX ст. супроводжувався суттєвими змінами в соціальній структурі та характері суспільних від-

носин. У період ринкової модернізації суспільства виокремилася нова соціальна страта – вільнонаймані фабричні працівники; розгорталися урбаністичні процеси, що супроводжувалися модернізацією міського господарства; змінювалася структура суспільного споживання; формувався інститут соціальної відповідальності та партнерства; відбувалося становлення комерційної освіти. Водночас під впливом ряду чинників, таких як несприятлива економічна політика уряду, вибірковий характер заходів державної підтримки, тривале збереження кріпосних традицій, витіснення національного підприємництва зі стратегічних галузей господарства внаслідок експансії іноземного капіталу, не було досягнуто загального позитивного соціального ефекту від розвитку підприємництва. На кінець XIX – початок XX ст. загострився ряд негативних тенденцій: поглиблення соціальної нерівності, зниження рівня життя основної частки населення, відсутність соціального захисту та зростання соціальної напруженості.

Список використаних джерел

1. Супрун Н.А. Еволюція вітчизняної моделі корпоративного управління: моногр. Київ: КНЕУ, 2009. 270 с.
2. Кудласевич О.М. З історії становлення моделі соціальної відповідальності підприємства у другій половині XIX – на початку XX століття. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2011. № 5. С. 31–36.
3. Кудласевич О.М. Роль добродійної діяльності у розвитку системи освіти: вітчизняний досвід другої половини XIX – початку XX ст. *Історія господарства та економічної думки України*. 2013. № 46. С. 144–157.
4. Романюк Н.Й. Благодійництво і меценатство як засіб підвищення соціального статусу підприємців Південно-Західного краю Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник аграрної історії*. 2013. Вип. 6–7. С. 189–198.
5. Петрое О.М. Генеза ідеї соціального діалогу: загальноєвропейський контекст. *Історія господарства та економічної думки України*. 2012. № 45. С. 124–138.
6. Бутенко В.А. Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности: курс коммерческих училищ. Москва, 1910. 120 с.
7. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. Москва, 1922. 429 с.
8. Семенов А.В. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII-го столетия по 1858 год. Санкт-Петербург, 1859. Т. 3. 535 с.
9. Яснопольский Л.Н. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России. Киев, 1913. С. 33–221.
10. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи: сост. в Стат. отделении Совета М-ва вн. дел. Санкт-Петербург: Типография К. Крайя, 1840. С. 8–55.
11. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург: Изд. Центр. стат. ком. М-ва вн. Дел, 1899–1905.
12. Плансон А. Сословия в древней и современной России, их положение и нужды. Санкт-Петербург: издание книгопродавца В.И. Губинскаго, 1899. 116 с.

13. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.

14. Потребление сахара в России. Упр. делами Особого совещ. по продовольствию. Петроград: Екатерин. тип., 1916. С. 22–25.

15. Горнозаводская промышленность Юга России за 1900–1915 гг. *Статистика Украины. Серия 3: Статистика промышленности и труда*. Харьков: 4 гос. типография, 1922. Вып. 3. 285 с.

16. Производство, перевозки и потребление хлебов в России: 1909–1913 гг. Управление делами Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по продовольственному делу. Материалы к продовольственному плану. Петроград, 1917. Вып. 1. 245 с.

17. Плансон А. О дворянстве в России: современное положение вопроса. Санкт-Петербург: Калашниковская тип. А.Л. Трунова, 1893. 101 с.

18. Скальковский К. Современная Россия: очерки нашей государственной и общественной жизни. Санкт-Петербург: Тип. А.С. Суворина, 1890. 334 с.

19. Верещагин А.С., Хайртдинов Р.Х. История российского предпринимательства: от истоков до начала XX века. Уфа: Из-во УГНТУ, 2009. 245 с.

20. Благотворительность в России: составлено по Высочайшему повелению Собственной Его Императорского Величества Канцелярией по учреждениям Императрицы Марии. Санкт-Петербург, 1901. Том 1.

21. Небрат В.В., Супрун Н.А. та ін. Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія. Київ: Ін-т екон. та прогнозів. НАН України, 2012. Ч. 1. 332 с.

22. Гамоля Н. Родина Симиренків: рід українських патріотів. Громадське об'єднання "Віче Борислава". URL: <http://viche-boroslava.org.ua/index.php/ukrainskyi-rid/14-natsiia/1057-rodyny-symerenkivrid-ukrayinskykh-patriotiv-i-metsenativ>

References

1. Suprun, N.A. (2009). *Evolutsiia vitchyznianoï modeli korporatyvnoho upravlinnia* [Evolution of the national corporate governance model]. Kyiv: Kyiv National Economics University named after Vadym Hetman [in Ukrainian]

2. Kudlasevych, O.M. (2011). *Z istorii stanovlennia modeli sotsialnoi vidpovidalnosti pidpriemnytstva u druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia* [From the history of development of business social responsibility model in the second part of 19th–early 20th centuries]. *Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini* [Formation of market relations in Ukraine], 5, 31-36 [in Ukrainian]

3. Kudlasevych, O.M. (2013). *Rol dobrochynnoi diialnosti u rozvytku systemy osvity: vitchyzniani dosvid druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [The role of charitable activity in the development of the education system: national experience of the second part of 19th – early 20th centuries]. *Istoriia hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy* [History of economy and economic thoughts of Ukraine], 46, 144-157 [in Ukrainian]

4. Romaniuk, N.J. (2013). *Blahodiinytstvo i metsenatstvo yak zasib pidvyschennia sotsialnoho statusu pidpriemtsiv Pivdenno-Zakhidnoho kraiu Rosiiskoi imperii (druga*

polovyna XIX – pochatok XX st.) [Charity and patronage of art as the means of increase of businessmen social status of the South-West edge of the Russian empire (the second half of 19th – the beginning of 20th century)]. *Visnyk ahrarnoi istorii [Journal of Agricultural History]*, 6–7, 189-198 [in Ukrainian]

5. Petroie, O.M. (2012). *Geneza idei sotsialnoho dialohu: zahalnoievropeiskyi kontekst* [Genesis of the social dialogue idea: European context]. *Istoriia hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy [History of economy and economic thoughts of Ukraine]*, 45, 124-138 [in Ukrainian]

6. Butenko, V.A. (1910). *Kratkii ocherk istorii russkoi trgovli v svyazi s istoriei promyshlennosti: kurs kommercheskikh uchilishch* [Short essay of the history of Russian trade concerning the history of industry: course of commercial colleges]. Moscow [in Russian]

7. Tugan-Baranovskii, M. (1922). *Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem. Istoricheskoe razvitie russkoi fabрики v XIX veke* [Russian factory in the past and present. Historic development of Russian factory in 19th century]. Moscow [in Russian]

8. Semenov, A.V. (1859). *Izuchenie istoricheskikh svedenii o rossiiskoi vneshnei trgovle i promyshlennosti s poloviny XVII-go stoletiya po 1858 god* [The study of historical information on Russian foreign trade and industry from the middle of the 17th century up to 1858]. Saint Petersburg, 3 [in Russian]

9. Yasnopol'skii, L.N. (1913). *Statistiko-ekonomicheskie ocherki oblastei, gubernii i gorodov Rossii* [Statistical and economic sketches of regions, provinces and cities of Russia]. Kiev [in Russian]

10. *Statisticheskie tablitsy o sostoyanii gorodov Rossiiskoi imperii: sostavleno v Statisticheskome otdelenii Soveta Ministerstva vnutrennikh del* [Statistical tables on the state of the cities of the Russian Empire: compiled in the Statistical Office of the Council of the Ministry of Internal Affairs]. (1840). Saint Petersburg: Tipografiya K. Kraiya [in Russian]

11. Troinitskii, N.A. (Ed.). (1899-1905). *Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiiskoi imperii 1897 g.* [First General Census of the Russian Empire in 1897]. Saint Petersburg: Izdatel'skii tsentr. stat. kom. Ministerstva vnutrennikh del [in Russian]

12. Planson, A.A. (1899). *Sosloviya v drevnei i sovremennoi Rossii, ikh polozenie i nuzhdy* [Classes in ancient and modern Russia, their positions and needs]. Saint Petersburg: edition of the bookseller V.I. Gubinskago [in Russian]

13. Lazanska, T. (1999). *Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky XIX st.)* [History of the entrepreneurship in Ukraine (based on the materials of trade and industry statistics of 19th century)]. Kyiv: National Academy of Science Institute of the History of Ukraine [in Ukrainian]

14. *Potreblenie sakhara v Rossii. Upr. delami Osobogo soveshch. po prodovol'stviyu* [Consumption of sugar in Russia. Management of the special meeting on food]. (1916). Petrograd: Ekaterin. tip. [in Russian]

15. *Gorno-zavodskaya promyshlennost' Yuga Rossii za 1900–1915 gg. Seriya 3: Statistika promyshlennosti i truda* [Mining of south of Russia in 1900–1915. Series 3. Statistics of industry and labor]. (1922). *Statistika Ukrainy [Statistics of Ukraine]*. Kharkov: 4 gos. tipografiya, 3 [in Russian]

16. *Proizvodstvo, perevozki i potreblenie khlebov v Rossii: 1909–1913 gg. Upravlenie*

delami Osobogo soveshchaniya dlya obsuzhdeniya i ob'edineniya meropriyatii po prodovol'stvennomu delu. Materialy k prodovol'stvennomu planu [Production, transportation and consumption of breads in Russia: 1909–1913. Department of special conference for discussing and combination measures of production. Materials for production plan]. (1917). Petrograd [in Russian]

17. Planson, A.A. (1893). *O dvoryanstve v Rossii: sovremennoe polozhenie voprosa* [About the nobility in Russia: modern position of the question]. Saint Petersburg: Kalashnikov printing house of A.L. Trunova [in Russian]

18. Skal'kovskii, K.A. (1890). *Sovremennaya Rossiya: ocherki nashei gosudarstvennoi i obshchestvennoi zhizni* [Modern Russia: essays of our government and social life]. Saint Petersburg: Printing house of A.S. Suvorina [in Russian]

19. Vereshchagin, A.S., Khairtdinov, R.Kh. (2009). *Istoriya rossiiskogo predprinimatel'stva: ot istokov do nachala XX veka* [History of Russian entrepreneurship: from the beginnings up to early 20th century]. Ufa: Ufa State Petroleum Technological University [in Russian]

20. *Blagotvoritel'nost' v Rossii: sostavleno po Vysochaishemu poveleniyu Sobstvennoi Ego Imperatorskogo Velichestva Kantseleyarii po uchrezhdeniyam Imperatritsy Marii* [Charity in Russia: compiled on the highest order of His Imperial Majesty's Own Office by the Institutions of the Empress Maria]. (1901). Saint Petersburg, 1 [in Russian]

21. Nebrat, V.V, Suprun, N.A. (Eds.). (2012). *Evoliutsiia rynkovykh institutiv v Ukraini* [Evolution of the market institutions in Ukraine]. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting National Academy of Sciences of Ukraine, 1 [in Ukrainian]

22. Hamolia, N. *Rodyna Symyrenkiv: rid ukraïnskykh patriotiv* [Symyrenko's family: clan of Ukrainian patriots]. *Hromadske obiednannia "Viche Boryslava"* [Public association "Viche of Boryslav"]. URL: <http://viche-boruslava.org.ua/index.php/ukrainskyi-rid/14-natsiia/1057-rodyny-symerenkivrid-ukrayinskykh-patriotiv-i-metsenativ> [in Ukrainian]

Отримано 25.02.17 та оновлено 16.03.17

Боднарчук Т.Л., канд. екон. наук, научный сотрудник отдела экономической истории ГУ "Институт экономики и прогнозирования НАН Украины", ул. П. Мирного, 26, Киев, 01011, e-mail: tylya.ru@mail.ru

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

Исследованы особенности влияния предпринимательства на социальные процессы в Украине на этапе рыночно-индустриальных преобразований. Определена роль предпринимательской деятельности в изменении социальной структуры и развитии процессов урбанизации. Акцентируется внимание на характерных чертах становления института меценатства и социальной ответственности как форм усиления взаимодействия бизнес-сектора и социальной сферы. Ключевые слова: экономическая история Украины, предпринимательство, бизнес-сектор, социальная структура населения, урбанизация, общественное потребление, благотворительность, меценатство, социальная ответственность.

Bodnarchuk T.L., PhD. (Economics), scientific fellow, department of economic history, Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine, 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, e-mail: tylya.ru@mail.ru

ENTREPRENEURSHIP AS A FACTOR OF SOCIAL TRANSFORMATIONS:
HISTORICAL EXPERIENCE OF 19th – EARLY 20th CENTURIES

Author investigates the role of entrepreneurship in stimulating social transformations in Ukrainian region based on the historical and economic generalization of the national economic practice in 19th – early 20th centuries. The link between the growth trends in the number of enterprises and change in the social structure of Ukrainian population is analyzed. This link is manifested in the deployment of large-scale factory production, which promotes the formation of the free labor market and singling out the groups of workers and merchants. The peculiarities of the impact of business sector on urban population growth and the development of urban infrastructure are disclosed. The role of business in providing the technological modernization and concentration of production, which resulted in a saturation of the domestic market with goods and food is justified. The importance of entrepreneurship is determined in stimulating the Ukrainian population's employment. At the same time, the problems of strengthening the workers' material dependence, preservation of archaic forms of business communication and the lack of effective social dialogue have been detected. The attention is stressed on the formation features of the patronage and social responsibility as the means of business sector participation in stimulating social development. It is revealed that the main forms of business' charity were the investments in the construction of religious, medical and cultural facilities and financial support for research and education. However, it is determined that the patronage was often carried out in order to obtain some benefits, and the charitable activity was implemented against ruthless exploitation of the working masses. At the same time, it is determined that in the 19th – early 20th centuries on Ukrainian territory the stratum has appeared of socially conscious entrepreneurs with respectful and fair treatment to factory workers as well as with a comprehensive approach to the implementation of various social programs. It is proved that the ambiguity of the effects of business for social development was caused by the lack of effective partnership between business and the state, preservation of the traditions of personal and material dependence, expansion of the domestic manufacturing sector by foreign business element.

Keywords: economic history of Ukraine, entrepreneurship, business-sector, social population structure, urbanization, social consumption, charity, patronage, social responsibility.